

# Türkmenler we Amerika halklary

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy makalalar,Türkmen dili

написано kitapcy | 23 января, 2025

Türkmenler we Amerika halklary TÜRKMENLER WE AMERIKA HALKLARY

Türkmen alymlarynyň içinden ilki bolup türki dilli halklaryň Amerikanyň indeýleri bilen garyndaşlygy baradaky pikiri belli filolog A.Bekmyradow aýtdy (onuň galamyna türkmenleriň taryhyna degişli birnäçe ajaýyp işler degişlidir). Ol 1990-njy ýylda »Amerikany ilki bolup kim açypdyr» diýen makalasyny çap edýär. Bu makala 1992-nji ýylda gaýtadan neşir edilýär(1). Emma bu meseläniň çylsyrymlylygyna seretmezden, ol türkmen-oguz orta asyr ýaparly (ýairli, baýasarly) taýpasynyň gun taýpasы bilen bilelikde Yuwaş ummany geçip, kunlar diýen indeý halkyny emele getiripdir diýen ýalňyş pikiri aýdypdyr (elbetde, A.Bekmyadowyň bellän kunlar bilen gunlar arasyndaky etnografik baglanyşyklar gyzyklanma döredýär)(2). Eger bu baglanyşyklar bolaýanda-da, olaryň orta asyrlarda ýüze çykmaga haky ýok, sebäbi Aziýa we Ýewropa bilen gury ýer aragatnaşygynyň bolandygy barada hatda antik döwürde-de maglumatlar bolmandyr. Bu pikiri 1991-nji ýylda etnograf G. Gurbandurdyýew gaýtalapdyr. Mundan başga-da, ol ýok bolup gidendigi barada eýýäm XI asyrda belli bolan Mahmyt Kaşgarlynyň ýazan ýaparly taýpasы hakynda başdan geçirilmelere baý tutuş wakany oýlap düzüpdir. Ol ýaparlylar, näme üçindir Uzak Gündogarda bolup, aleutlar bilen söweşýärler we deň bolmadyk söweşde Amerika düzüklerine yza süýşüp, indeý taýpalaryna ýolbaşçylyk edip, maýýa siwilizasiýasyny döredýärler diýip hasap edýär?!(3). Bu makalany tankyt edip biz »Edebiýat we sungat» edebi hepdilik neşiriň sahypalarynda çykyş etdik(4). Bu meselä geofizika we geologiýa ylymlarynyň professory Ö.A.Ödekow ýüzlenýär we türkmen hem inkleriň dillerindäki käbir meñzeşlikleri getirýär. Indeýleriň inkleriň dilini bellibir lingwistik derñew edip, awtor käbir

gynandyrýan ýalñışlary goýberýär. Mysal üçin »watan» diýen ink sözi. Hakykatdan hem, bu söz häzirki zaman türkmen dilinde bar, emma ol gadymy türki leksikasynda bolmandyr, sebäbi ol arap dilinden alnan hasaplanylýar. Biziň pikirimizce Ö.A.Ödekowyň indiki aýdanlary hem bolup bilmejek zatdyr: »Meniň inkologiýada geçiren derñewlerimiň we açylarymyň netijesini gysgaça beýan edip, ink-keçuan taýpalarynyň etnogenezinde esasy we baş roly gadymy türkmenleriň oýnandygyny has anyk tassyklap boljakdygyny aýtmak bolýar. Ink siwilizasiýasy, Ink imperiýasy bolsa olaryň adamzadyň taryhyň bezänönümidir»(5). Indeýler maýyalaryň »türkmenlerden gelip çykandygy» barada aýdylanda (!), metbugatda A.Ballyýew birnäge gezek ýazdy. Ol özüniň soňky makalasynda, »...maýýa halaçylaryň türki dilli birleşigi» (näme üçin hut halaçly?), ýagny olary gönüden-göni türkmenleriň halaç taýpasyn dan gelip çykan edipdir(6). Şeýle häsiýetli işler Aziýa we Amerika halklarynyň arasyndaky gatnaşyklar barada anyk düşünje bermeyär, diňe ýalñışlyklara eltýär we türkologlaryň soňky onýylliyklarda gazanan ähli netijelerini ýoga eltýär. Birnäge ýyllap mohauk indeýleriniň arasynda ýaşan J. Jossel 1674-nji ýylда olaryň türki dillidikleri barada netijä geleninden béri, köp ýyl geçdi. XVIII-XIX asyrlaryň ahyrynda has anyk häsiýetli işler ýüze çykýar, olaryň arasynda nemes alymy Otto Rerigiň »Dakota-Siu indeýleriniň dili» diýen işi tapawutlanýar. Onda ol bu diliň türki dilleri bilen göni meñzeşliklerini getirýär we dilleriň uly ural-altaý toparyna degişli edýär. Bu netije siu diliniň sintaksisiniň, fonetikasynyň we morfologiýasynyň düýpli derñewine esaslanýar. Ol onuň türki dillerine häsiýetli bolan agglýutinasiýasyny we singarmonizmini anyklaýar. O.Rerig leksiki mysallara hem ýüzlenýär(7). Türkologiýada maýýa dilini düşündiren (rassifrofka eden) Ý.W.Knorozowyň işleri uly waka boldy. Ol bu etnosyň 300 sözünden 50-siniň türki dillerde (şol sanda, türkmen dilinde-de Ö.G.) göni meñzeşlik tapýandygyny aýratyn belleýär(8). Türki-indeý etnolingwistik aragatnaşyklary öwrenmek bilen maksada okgunly we hakyky öwrenilişi bilen tatar alymy A.G.Karimullin meşgullanypdyr. Onuň işleri umuman ylmy, aýratyn-da türkologiýa boýunça örän uly ähmiýete

eýedir. Ilki bilen aýratyn indeý dilleriniň türki dilli halklaryň dili bilen garyndaşlygynyň bolaýmagy hakynda 1974-nji ýylда çykyş edip, eýýäm 1976-njy ýylда A.G.Karimullin Kawkazly alym M.Aribjanow bilen bu temadan kiçiräk makalany çap etdirýärler. Özüniň pikirlerini has giň we anyk »ABŞ-yň geografiýasynyň meseleleri» diýen makalasynda beýan edýär(9). Şol ýerde belli alym L.N.Gumilýowyň makalasy hem neşir edilýär, ol A.G.Karimulliniň işine syn bolup durýar. Onda L.N.Gumilýow şeýle belleýär: »...Demirgazyk Amerikanyň we Ýewraziýanyň halklarynyň arasyndakt gadymy gatnaşyklary uçdantutma inkär etmek käbir inkär ýa-da äsgermezlik edip bolmaýan delillere direnýär... siu ☐ dakota, maýýa we keçua dilleriniň köp sözleri alşy we many boýunça türki dillerine şeýle bir meñzeş, bu ýerde töänleýin gabat gelmeleriň tapgyry diýeniňden, alynmalaryň bolan bolmagy ahmaldyr diýmek bolar...»(10). Emma L.N.Gumilýow garaşylmadyk netijä gelýär. Gündogar Uraldaky mazardan tapylan amerika nusgawy görnüşine meñzeş kelle süñküne salgylanyp, ol indeýler-dakotalar b.e.ö. II müñýyllykda Bering bogazyny geçipdirler we »sibirliker bilen öz sözlerini paýlaşmak üçin» Aziýa gunlarynyň we beýleki halklaryň etnogenezine gatnaşypdyrlar diýip csak edýär(11). Ol indeýleriň polisintetiki dilleri türküleriň agglýutinatiw dillerinden tapawutlanýarlar diýip tassyklaýar; şonuň üçin hem gürrüň etnik garyndaşlyk hakynda däl-de, alynmalar barada bolup biler. Uralda amerikanoid kelle süñküniň tapylmagy bolsa, indeýleriň Aziýa gelendikleri baradaky pikire eltýär(12). Eger soňuna çenli obýektiw bolunsa, onda siu-dakot agglýutinasiýasy we singarmonizmi O.Rerig tarapyndan XIX asyrda anyklanylýar, Uralda amerikan adymynyň kelle çanagynyň tapylmagy barada aýdylanda bolsa (onda diňe biriniň), bu kelle çanagyny öwrenen arheolog G.Matýusin düybünden başga zady ýazýar: »Gündogar Uralda indeý? Hawa. Onda-da bu praindeý (indeýleriň ata-babasy). Eger ol özüniň antropologik keşbi bilen diňe bir ýewropa görnüsü bilen baglanychykly bolmandyr diýip bolsady. S.Dawlekanowyň (Başgyrdystan ☐ Ö.G.) açyşy ýagny Täze Dünyäniň paleoindeý, amerikanoid ılatynyň emele gelmeginde diňe bir Aziýadan gelip çykanlaryň däl, eýsem,

Ýewropanyň hem ýasaýjylarynyň gatnaşandygy» barada netije çykarmaga mümkünçilik berýär(13). Amerikanyň indeýleri jyns taýdan birligi emele getirmeyärler. Olarda Köne Dünýäde bar bolan ähli jynslar bar: ýewropeidler, mongoloidler (käwagt amerikan jynsyny mongoloidlere degişli edýärler), negroidler we olaryň görnüşleri, olaryň köp dilleri bolsa amerind makromaşgala degişlidir. Polýak alymy Ý.Sapiriň 1925-nji ýylda, şwed alymy S.Wikanderiň 1970-nji ýylda käbir indeý dilleriniň ýaponlaryň we koreýleriň dilleri bilen getiren deňeşdirmeleri hem gyzyklydyr(14). Amerika kontinentindäki aborigenleriň gelip çykyşy baradaky ähli çaklamalaryň içinde has ynandyryjysy we subut etmäge ýakyny köp indeý halklarynyň gelip çykyşynyň aziýaly bolmagy hakyndakydyr. Belli çeh amerikanisti M.Stingl şeýle ýazýar: »Alymlara arheologiyanyň we antropologiyanyň beren maglumatlaryna daýanyp, amerikanistika irki paleolitiň awçylarynyň Aziýadan Amerika gelen wagtyny anyklamaga mümkünçilik aldy. Bu, takmynan, 20-30 müň ýyl mundan ozal bolupdyr. Indeýleriň aziýaly atababalarynyň birbada Amerika göçüp barmandyklary örän aýdyň, olar ýuwaş-ýuwaşdan, birnäçe tapgyrda geçipdirler»(15). Amerika dürli materiklerden göçüp barmak ýeterlik derejede çalt bolup geçýär hem-de bu antropologiyanyň we arheologiyanyň maglumatlary bilen subut edilendir. Emma kontinentiň ilatynyň esasy bölegini aziýalylar düzüpdür. Täze Dünýä türküleriň atababalary haçan geçipdir? Käbir indeýleriň dilinde ýapon we koreý sözleriniň tapylmagyna esaslanysa (soñkularyň dilleri Merkezi Aziýada b.e.ö. V-III müňýyllikda bölünen altaý maşgalasyna degişlidir), onda gündogara giden we beýleki aziýa etnoslarynyň düzümine giren türki dilli taýpalar Amerika b.e.ö. III-II müňýylliklarda aralaşypdyrlar. Antropologlar indeýleriň beden gurluşynda anyk görnüp duran mongoloid sypatlary ýuze çykypdyrlar. Etnografiki maglumatlar hem indeýler bilen Aziýanyň ýasaýjylarynyň arasyndaky meňzeş maddy medeniýete şayatlyk edýär. Şeýle meňzeşlikler dini düşünjelerde hem duşýar (ösümlikleriň we haýwanlaryň kulty, şamanlaryň däpleri we ş.m.)(16). Belli meksikaly arheolog A.Rusuň belleýsi ýaly, şol döwürde, Köne dünýädäki ýaly homo

sapiens örän uly giňislikleri özleşdiripdir, amerika kontinenti bolsa, entek zoologik jennet bolup galypdyr. Ol: »Eýýäm amerikan adamynyň gelip çykyşy barada jedel edilmeýär. Ol Demirgazyk-Gündogar Aziýadan Bering bogazynyň üsti bilen geçipdir. Şol döwürde bu etrap buzuň aşagynda bolupdyr we häzirkä seredeniňde, hereket etmek aňsat bolupdyr. Aleut adalary hem iki kontinentiniň arasyndaky ýol bolup hyzmat edipdir. Migrasiýa şol döwürde, bellibir derejede, b.e.ö. 2-nji müňýylliga çenli bolupdyr diýip hasap edilýär. Açyş Aziýa faunasynyň progressiw yza gaýtmagynyň esasynda bolupdyr diýip çak edilýär, onuň yzyndan olaryň hasabyna ýasaýan adamlaryň topary gem gidipdir diýip çak etmek bolar diýip yazýar(17). Uzak wagtlap Sibiriň we Mongoliýanyň ýerlerini derňew edenden, soňra Bering bogazynda (Alýaskada) gazuw-agtaryş işlerini geçiriren amerikan arheology A.Grdlıçnikiniň barlaglary indeýleriň gelip çykyşynyň Aziýadandygyny subut edýär(18). Arheologlara kömege genetikler hem gelýärler. Soňky 15 ýylда geçirilen mitochondrial DNK (mt DNK) molekulýar derňewi alymlaryň eline jyns aýratynlygynyň markerini berdi. Amerikanyň ýerli ilitatynyň (amerindleriň) emele gelmeginde mt DNK-nyň 4 görnüşiniň bardygy ýüze çykaryldy □ A, B, C, D, olaryň jemi ýygyligy 100 %-e ýakynlaşýar. Demirgazyk-Gündogar Sibiriň halklary öwrenildi, olaryň arasynda mitotip B ýok, ýagny olar amerindleriň ýakyn garyndaşlary bolup bilmezler. Soňra mongollaryň, Hytaýyň demirgazyk etraplarynda ýasaýanlaryň, tibetleriň mitochondrial genofondy öwrenilýär. Olarda 4 tipiň hemmesi (A, B, C, D) ýüze çykarylýar, emma olaryň jemi ýygyligy 50%-den ýokary däldir. Barlaglaryň örusi has giňeldilýär we barlaglara Merkezi Aziýanyň käbir türki dilli halklary (tuwalylar, soýotlar, hakaslar we beýlekileri) çekilýär. Olar Amerikanyň daşynda »amerikan» görnüşlileriň mt DNK-nyň ýygyligyny görkezýärler, □ türki halklary indeýleriň we Aziýa halklarynyň umumy ata-baba genofonyny saklapdyrlar(19). Käbir ýerde etniki garyndaşlyk, käbir ýerde bolsa (belki) □ zor bilen assimilýasiýa edilmegiň netijesinde, prototürkler uly dil birligini düzüpdirler. Ilki bilen, altaý dil toparyna demirgazyk amerikan siu-hoka dil toparyny degişli

etmek bolar, oña hoka, ýukki, wappo, keres, tunika, redo, çerokezler, muskoşı indeýleriniň dilleri we siularyň özleriniň, dakota-assinboýn, mandan, winnebago, fidatsa, apsaraka we beýlekilere bölünýän diller girýär. Siu-hoka dillerine maýýa dilleri □ keçe, gündogar-astek diller maşgalasy we keçua dilleri hem goşulýar. Olarda inkler gepleşipdirler, häzir bolsa peruanlar, akwadorlylar, boliwiýalylar, argentinalylar we çilileriň bir bölegi gürleyär(20). Aziýalylaryň käbir böleginiň Amerika eýýäm olaryň nostratik birligi döwründe (b.e.ö. XII-X müñýylllyklarda dargapdyr) barypdyrlar diýip csak etmek bolar. Şu pursatlaryň ählisini anyklap, maýýalaryny we inkleriň gelip çykyşynyň türkmenlerdendigi barada aýtmak gerek hem däl. Biziň pikirimizce, türkmen dili bilen haýsydyr bir siu-hoka ýa-da maýýa-kiçe toparyna degişli dilleriň biri bilen leksiko-morfologik derñewi geçirmek has peýdaly bolar. Ine, mysal üçin, gazak alymlary S.Nurjankiýanow we E.Kažybekow şeýle hem edipdirler(21). Eýýäm türkmenleriň diňe dünýäniň türki halklaryna degişliliği hem bize, türkmenleriň ata-babalarynyň, beýleki türki halklar ýaly Amerikanyň käbir etnoslarynyň emele gelmegine gatnaşypdyrlar diýmäge hukuk berýär. Arheolog W.M.Masson özüniň »Orta Aziýa we Gadymy Gündogar» diýen işinde L.G.Morganyň monografiýasından alan indeýleriň pueblo taýpasynyň medeniýetine degişli nagışlanan gabyň suratyny yerleşdirýär(22). Eger şekiliň aşagyndaky ýazgy bolmasa, ony Günorta Türkmenistanda eneolit döwründe (b.ö. IV müñýyllyk) ýaşanlaryň öňümlerine düşündiriş bermekden saklanýar we ony biziň öz garamagymza goýupdyr. Umuman, Täze Dünýä özüniň syrlary bilen göwünli-göwünsiz aýrylyşýar, Amerikanyň ýerli ilityny öwrenmek bolsa dowam edýär.

#### Edebiýat:

1. Bekmyradow A. Amerikany ilki bolup Kim açypdyr//Edebiýat we sungat. □ 3 ýanwar 1990; Bekmyradow A. Amerikany ilki bolup kim açypdyr ýa-da Türkmennama giriş. Makalalar □ Aşgabat: Ruh, 1992.-S.11-12.

2. Şol ýerde. □ S.15-19.
3. Gurbandurdyýew G. Kolumbmy Ya oguzlar//Edebiýat we sungat. 29. 11.1991.
4. Gündogdyýew Ö. Ýeri, onsoñ, oguzlarmy ýa Kolumb // Edebiýat we Sungat. □ 14.02.1992.
5. Odekow O. A. Turkmeny i inki: etnolingwistischeskiye analogii i sootvetstviya // Turkmenskaaya iskra. □ 13. 05. 1994; 26. 05. 1994.
6. Ballyýew A. Neobyçnyye plasty turkmenskogo ýazyka// Neýtralnyý Turkmenistan. □ 2.01.1997.
7. Gundogdyýew O. A. Proshloye turkmen Izbrannyye trudy po istorii i kulture Turkmenistana. □ M., 1998. – S.26.
8. Knorozow Yu. W. Sistema pisma drevnih maýýa (opyt rasşifrowki). M., 1995. – S. 95; Knorozow Yu. W. Pismennost indeýsew maýýa. □ M., L., 1963. □ S. 663.
9. Karimullin A. G. K woprosu o genetičeskem rodstve otdelnyh ýazykow indeýsew Ameriki s týurkskimi//Woprosy geografii SSHA. □ L., 1976. □ S.144□122.
10. Gumelew L. N. Dakoty i hunny // woprosy geografii SSHA. L.,1976. S.123.
11. Şol ýerde.□ S.123.
12. Şol ýerde.□ S. 123-124.
13. Manýusin G. »Indeýes» na Urale // Wokrug sweta, □ 1969. □ No:10.-S.30.
14. Karimullin A. G. Prototýurki i indeýsy Ameriki. Po sledam odnoý gipotezy. □ M., 1995. □ S.50-50
15. Stingl M. Indeýsy bez tomagawkow. □ M., 1984. □ S.41.
16. Şol ýerde. □ S.40-41.
17. Rus A. Narod Maýýa. □ M., 1986. □ S. 42.
18. Stingl M. Görkezilen iş. □ S. 41.
19. Zaharow I. A., Ondar U. N., Dorfu Ç. M. Genetičeskkiye swýazi tuwinsew s amerikanakimi indeýsami // Uçenyye zapiski Tuwinskogo instituta gumanitarnyh issledowaniy. □ Kyzyl, 2002. Wyp. XIX. S. 126-130.
20. Karimullin A. G. Prototýurki i indeýsy Ameriki. Po sledam odnoý gipotezy. □ M., 1995. – S.36-43.
21. Şol ýerde. □ S.64.

22. Masson W. M. Srednýaýa Aziýa i drewniý Wostok. ┬ M., L., 1964. – 397.

Ö. A. Gündogdyýew »Türkmenler we Dünýä Halklary»2012. Taryhy makalalar